

О.М. ПРИСЯЖНЮК

Діяльність громадських організацій з охорони пам'яток Одещини 1945-1991 рр.

Стаття присвячена вивченню історії діяльності громадських пам'яткоохоронних організацій Одеської області 1945–1991 років. Розглянута історія дослідження її учасниками пам'яток археології вказаного регіону. Виявлено, що незважаючи на значні досягнення у справі охорони пам'яток історії та культури, така робота проводилася не завжди систематично. Проаналізована взаємодія між громадськими пам'яткоохоронними організаціями та державними органами Одещини різних рівнів. Визначено, що завдяки наполегливій праці учасників цих організацій було вивчено та досліджено багато пам'яток, зібраний і опрацьований значний масив інформації про пам'ятки історії та культури Одеської області.

Серед актуальних завдань духовного відродження України невідкладно постає проблема збереження національної культурної спадщини і, зокрема, пам'яток історії та культури південно-західного регіону України – сучасної Одеської області; об'єктів, що уособлюють багатовіковий досвід, традиції, побут і культуру населення цієї території. Збереження пам'яток можливе за умови побудови системи, яка б складалася з усіх необхідних для її існування елементів, охоплювала б усі існуючі засоби та поставила б собі за мету збереження пам'яток історії та культури. Для побудови сучасної ефективної системи збереження пам'яток історії та культури в указаному регіоні, досить важливим є дослідження історії виникнення та функціонування пам'яткоохоронної системи впродовж попередніх періодів історії. Одними з основних інституцій, що функціонували в цій системі за радянського часу, є громадські організації, які опікувалися охороною пам'яток. Відтак, саме їх діяльність упродовж 1945–1991 років на теренах Одеської області є визначеним напрямом досліджень даної розвідки.

Виникнення та діяльність пам'яткоохоронних громадських організацій Одещини тісно пов'язані з діяльністю державних органів, що опікувалися охороною пам'яток на республіканському й обласних рівнях, тож у даному контексті викликає цікавість як діяльність, так і питання взаємин указаних організацій різних рівнів, кроки республіканських органів, що призвели до виникнення різних інституцій, які певним чином стосувалися питання охорони пам'яток Одеського регіону.

Збереженням пам'яток Одещини в 1945–1991 роках, окрім державних органів із охорони пам'яток, займалися також громадські організації та заклади освіти і науки. Тому досить цікавим є питання взаємин між ними, аналіз результативності їх діяльності та домінування певної організації впродовж вказаного періоду.

Першою та єдиною до другої половини 1980-х років громадською пам'яткоохоронною організацією на теренах Одеської обл. стало Добровільне товариство охорони пам'ятників історії та культури Української РСР, засноване згідно постанови Ради Міністрів УРСР від 28 серпня 1965 р.

На захист охорони пам'яток історії та культури активно виступила громадськість тогочасної України. На сторінках центральної та місцевої преси, в наукових і літературно-художніх виданнях друкувалися роботи, наукові дослідження, листи вчених, архітекторів, письменників, митців, музейних працівників, краєзнавців, які гостро ставили питання, про значні втрати культурних цінностей і духовності народу внаслідок руйнування пам'яток старовини. Подібні публічні виступи мали практичні наслідки. Так, схвалюючи ініціативу відомих учених і письменників, діячів культури та широкої громадськості республіки, Рада Міністрів УРСР у серпні 1965 р. прийняла постанову “Про організацію республіканського добровільного Товариства охорони пам'яток історії та культури Української РСР”, яке стало одним із масових громадських організацій України. В умовах тоталітаризму Товариство протистояло ідеологічним догмам і зуміло врятувати сотні унікальних пам'яток, брало участь у їх реставрації, спорудженні нових монументів, увічненні пам'яті тих, хто віддав життя за Батьківщину. Фундатором Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, його головою став відомий державний і науковий діяч П. Тронько [1].

У грудні 1966 р. відбувся Установчий з'їзд Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (далі – УТОПК) на якому був затверджений його статут. Метою і головним завданням УТОПК – як визначав Статут – було всебічне сприяння державній охороні культурної спадщини, широке залучення громадськості щодо збереження народних скарбів й активне використання пам'яток історичного минулого [2]. На організацію покладалася широка пропаганда збереження культурних цінностей, розробка законодавства у цій галузі, громадський контроль за охороною, використанням, ремонтом і реставрацією пам'яток. Подальшим кроком стало створення обласних, міських і районних організацій УТОПК.

У листопаді 1966 р. в Одесі на установчій конференції була створена Одеська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (далі – Товариство), головою правління якої обрали відомого вченого З. Першину. До складу правління також увійшли представники партійно-державного апарату, вчені, наукові співробітники музеїв, архівів міста й області. Члени Товариства визначили метою своєї діяльності наукове дослідження пам'яток історії та культури, охорону та збереження спадку минулого [3], – на території Одеської обл. знаходилося значна кількість таких об'єктів. Так, станом на 1966 р. на державному обліку тут знаходилося 1150 пам'яток, із них: 36 пам'яток архітектури, 270 – археології, 27 пам'ятників, пов'язаних із подіями II Світової війни (в т.ч. 420 поховань воїнів), 21 поховання учасників революційного руху 1917–1920 років, 5 бюстів, 196 пам'ятників В. Леніну та радянським діячам, 104 меморіальні дошки [4].

Одним із напрямів роботи Товариства стало залучення широкої громадськості до справи охорони та збереження пам'яток, що мали наукову, історичну, культурну та художню цінність; до вивчення та популяризації пам'яток історії, археології, архітектури, монументального мистецтва тощо.

Значну роботу проводило Товариство й у справі спорудження нових пам'яток (пам'ятників), а також реставрації вже існуючих. Так, за сприяння Товариства на Одещині до кінця 60-х років були споруджені 37 пам'ятників, упорядковано 420 братських могил, 25 меморіальних дошок увічнили пам'ять героїв II Світової війни: визволенню Одещини присвячені пам'ятники маршалу С. Тимошенку в с. Фурманівка Кілійського району, полковнику С. Артемінку в с. Малинівка Іванівського району [5] тощо. Вздож головного рубежу оборони міста в 1941 р., який становив 60-ти кілометрову дугу, було створено комплекс пам'ятників на честь його захисників. До 20-ї річниці перемоги в II Світовій війні на Одещині були приведені до ладу могили радянських воїнів і партизан, які загинули під час війни. На місця воєнних дій були встановлені монументи, пам'ятні знаки, меморіальні дошки. До 25-річчя звільнення Одеси від нацистів був відкритий музей "Партизанська слава" в с. Нерубайське. Загалом, у селах Одеської області на братських могилах радянських воїнів були встановлені 40 монументів [6].

Члени Товариства брали участь у розробці перспективних планів щодо спорудження та реставрації історико-революційних пам'ятників у м. Одесі та на території області, в обговоренні проектів пам'ятника місту-герою Одесі, гербу міста й області, надавали науково-методичні консультації у проектуванні й спорудженні "Поясу Слави" – пам'ятників на місцях оборони Одеси в 1941 р. Спільно з науковими співробітниками Одеського історико-краєзнавчого музею члени Товариства брали участь в уточненні історичних місць, боїв тощо, а також у розробці пам'ятки народним музеям щодо охорони пам'яток історії та культури. Питання щодо охорони пам'яток, їх популяризації систематично обговорювалися на засіданнях секції громадської ради цього музею, семінарах працівників народних музеїв і на науково-практичних конференціях співробітників музеїв Одеси та працівників міських і районних відділів культури. Члени Товариства виїжджали у райони області для проведення методичних нарад, брали участь у кушових семінарах керівників народних музеїв і краєзнавчого активу. Так, у 1967 р. за допомогою Н. Голубенка, В. Загоруйка, К. Куценка, М. Пустовойтенка були створені музеї історії Березівського, Ширяєвського районів, надана допомога у створенні народних музеїв у Ізмаїльському, Білгород-Дністровському районах, народного музею партизанської слави у Нерубайських катакомбах тощо. В межах підготовки до відкриття пам'ятника "Повстання на броненосці "Потьомкін" науковими співробітниками Одеського історико-краєзнавчого музею була здійснена значна робота щодо роз'яснення експозиції екскурсантам, а також у справі організації фотовиставки "60 років постання на броненосці "Потьомкін" [7].

Одеська обласна організація УТОПК систематично видавала проспекти, розробляла екскурсійні маршрути, цикли лекцій, організувала їх читання; проводила екскурсії Одесою, у Нерубайські катакомби, де під час II Світової війни перебували партизани та підпільники; проводила значну пропагандистську роботу серед населення міст і сіл області. Однією з форм пам'яткоохоронної діяльності Товариства став громадський контроль за охо-

роною, використанням, ремонтом і реставрацією пам'яток незалежно від їх відомчого підпорядкування. Товариством розроблялися заходи та рекомендації щодо ремонту, реставрації й консервації пам'яток, обговорення проектів забудови і безпосередньо забудови населених пунктів, також Товариство активно сприяло створенню місцевих народних краєзнавчих і меморіальних музеїв тощо [8].

Краєзнавчий актив, який створювався при народних музеях Одеської області був важливою складовою діяльності Товариства у пам'ятоохоронній справі охорони. Постійно зростала кількість як самих організацій, так і кількість членів Товариства. Так, у 1970 р. в області діяло 2053 організації, які нараховували 110 тис. осіб, у 1976 р. – 3034 організації (591308 осіб), у 1983 р. – 3125 організацій (808264 осіб) [9]. Аналіз архівних документів свідчить, що очолювали міські та районні, організації відомі діячі місцевого краєзнавчого руху: краєзнавці-аматори, історики-краєзнавці, директори музеїв, – всі вони вивчали історію краю, досліджували пам'ятки та займалися пропагандою.

У 1970–х роках Одеською обласною організацією УТОПІК спільно з одеськими музеями був виданий “Каталог пам'ятників історії та культури області”, складено карту розташування пам'ятників культури на території області, підготовлене рішення міського виконавчого комітету про встановлення мармурових меморіальних дошок із бронзовими барельєфами на будинках, де жили та працювали в Одесі відомі партійні та радянські діячі (В. Ленін, В. Воробський, Ж. Лябурб й інші), а також були внесені пропозиції щодо поступової заміни 32 меморіальних дошок, установлених на теренах Одещини на честь революційних і військових діячів, а також видатних постатей науки та культури [10].

Підвищенню ефективності роботи Товариства сприяло створення в 1960–х роках при його правлінні кількох секцій, серед яких активно працювали: секція історико-революційних пам'ятників (голова М. Пустовойтенко), військово-патриотична секція (голова І. Сопот), секція археологічних пам'ятників (голова І. Черняков), секція архітектурних пам'ятників (голова С. Сержантов), секція пам'ятників мистецтва (голова І. Козирода), секція популяризації пам'ятників (голова Л. Шумакова) [11]. Упродовж наступного десятиріччя кількість секцій зросла до десяти. Їх – як і раніше – очолювали відомі вчені, історики-краєзнавці А. Бачинський, А. Загинайло, О. Виходець, почесний член Одеської обласної організації УТОПІК Є. Запорожченко й інші. Кожна з секцій мала завдання щодо виявлення та збереження пам'яток, покладаючись у їх здійсненні, насамперед, на свій актив. Так, археологічною секцією були складені рекомендації та план створення “Білгород-Дністровського архітектурно-археологічного заповідника”, розроблені заходи з консервації та реставрації Білгород-Дністровської фортеці та античного міста Тіра, спільно з науковими співробітниками Одеського археологічного музею систематично проводилися розкопки в районах області [12].

Члени правління Одеської обласної організації УТОПІК брали участь в обговоренні проекту пам'ятника “Місту-герою Одесі”, проектів пам'ятників у містах і селах області, які були встановлені на честь оборони Одеси у роки

II Світової війни [13]. Крім того, члени правління обласної та районних організацій Товариства брали активну участь у створенні народних музеїв та музейних кімнат, що діяли на громадських засадах на території Одещини. Вже у 1967 р. в області було створено 50 народних музеїв (з них 8 у середніх школах), 31 музейну кімнату та 150 куточків бойової та трудової слави [14].

Наприкінці 1960–х років виконавчими комітетами місцевих рад депутатів трудящих була проведена паспортизація всіх пам'яток, які були розташовані на території Одеської обл., проведена була також значна робота з їх охорони та збереження. Однак, під час цієї паспортизації багато пам'яток історії, археології, мистецтва не були обліковані. Частина пам'яток, які було взято на облік, знаходилися в незадовільному стані, не відремontовані чи відреставровані, без належного нагляду. Не всі районні відділи культури уклали з колгоспами, підприємствами, школами “Охоронні зобов'язання” щодо охорони і збереження пам'яток історії та культури. Над багатьма пам'ятками не було встановлені шефство комсомольських і піонерських організацій, шкіл й інших закладів і організацій. Деякі археологічні пам'ятки на Одещині внаслідок відсутності належного контролю й нагляду руйнувалися та знищувалися [15].

З метою поширення знань про пам'ятки історії та культури, розвитку історичного краєзнавства наприкінці 60–х – на початку 70–х років ХХ ст. були створені в обласних організаціях УТОПІК народні університети. Так, у 1969 р. при правлінні Одеської обласної організації УТОПІК був відкритий дворічний народний університет на базі Одеського державного університету ім. І.І. Мечникова (далі – ОДУ). В 1970 р. такий університет почав діяти також на базі Ізмаїльського історичного музею О.В. Суворова, а у 1972 р. – на базі Білгород-Дністровського краєзнавчого музею. Слухачами університетів були студенти, вчителі, робітники та інші. Після закінчення навчання випускники цих університетів (понад 50 чоловік) мали право стати на громадських засадах лекторами, екскурсводами, створювати народні музеї на підприємствах, у школах й інших навчальних закладах [16].

Упродовж 1970–х років діяв відомий в Українській РСР народний університет пропаганди пам'ятників історії та культури м. Одеси (ректор П. Каришковський). За підсумками республіканського конкурсу народних університетів пропаганди пам'ятників культури за 1972–1973 навчальний рік його було визнано кращим у республіці; досвід роботи одеського народного університету був розповсюджений у всіх обласних організаціях УТОПІК. Значну роботу в 70–80–х роках ХХ ст. на Одещині проводили Білгород-Дністровський народний університет (ректор Г. Сергієнко) та єдиний у республіці Одеський міський молодіжний університет міжнародних відносин (ректор В. Соколов). У цілому, наприкінці 1970–х – на початку 1980–х років у Одеській обл. працювали 394 народні університети, в яких налічувалося 1580 факультетів, філіалів і відділень, навчалася близько 169 тис. слухачів; у роботі таких університетів брали участь на громадських засадах майже 11 тис. викладачів, із яких 800 мали вчений ступінь доктора чи кандидата наук [17].

Для якісного поліпшення роботи Товариства у 1970–х роках було створене бюро пропаганди на громадських засадах у містах області – Ізмаїлі,

Білгород-Дністровському, Рені, Болграді, Кілії, Котовську. Важливими напрямками роботи бюро стала пропаганда пам'яток історії та культури шляхом їх популяризації у періодичній пресі, на радіо і телебаченні, а також шляхом лекційної роботи. В 1971 р. при обласному правлінні Товариства лекторською групою бюро пропаганди, яка складалася з майже 100 осіб, були прочитані 1117 лекцій. Значну лекційну й екскурсійну роботу з метою пропаганди пам'яток історії та культури проводило Ізмайльське бюро пропаганди – 200 лекцій (керівник А. Гасанова), Білгород-Дністровське – 180 лекцій (керівник П. Авербух), Болградське – 150 лекцій (керівник Г. Фетов) [18]. Станом на 1 березня 1972 р. В Одеській області були створені 8 подібних бюро, які працювали на громадських засадах при правлінні міських і районних організаціях Товариства. Бюро пропаганди задля підвищення рівня історико-краєзнавчої роботи займалося видавничою справою. Наслідком такої діяльності в 1970–х роках із друку вийшло кілька видань: “Одесский оперный театр – памятник архитектуры и искусства”, “Зеленый пояс Славы”, брошури “Памятники героического революционного прошлого Одессы и Одесщины”, “Этнографические памятники Одесщины”, “Исторические памятники центрального района г. Одессы” й інші [19].

Вагома роль Одеської обласної організації УТОПІК як важливої громадської організації, без дозволу якої неможливо було займати будівництвом історичні місця, передавати в користування установам, релігійним конфесіям пам'ятники архітектури, історії – була закріплена Законом СРСР “Про охорону і використання пам'ятників історії та культури”, ухваленому в жовтні 1976 р. Верховною Радою СРСР. Ст. 8 цього закону проголошувала: “Товариства охорони пам'яток історії та культури сприяють залученню широких верств населення до активної і безпосередньої участі в охороні пам'ятників, здійснюють пропаганду пам'ятників і законодавства про охорону та використання, активно сприяють роботі державних органів охорони пам'ятників” [20]. Проекти пам'ятників монументального мистецтва також розглядалися на науково-методичних радах Товариства охорони пам'ятників історії та культури, – такі ради об'єднували у своєму складі керівників секцій, науковців, спеціалістів різних галузей знань, представників державних установ.

Аналіз архівних документів свідчить, що одним із напрямів роботи Одеської обласної організації УТОПІК в 1970–х роках було також виявлення й опрацювання документальних пам'яток, що зберігалися в населення. Так, у 1974 р. на базі історичного факультету ОДУ у складі комісії історико-революційних пам'яток Товариства була створена секція документальних пам'яток, яка зробила вагомий внесок у пошук та збереження пам'яток минулого. Схвалений у 1978 р. Закон УРСР “Про охорону і використання пам'яток історії та культури” чітко визначив місце документальних пам'яток серед інших, уточнив завдання їх охорони та використання, відтак, новостворена секція стала постійно діючою.

До секції документальних пам'яток входили викладачі вищих навчальних закладів, співробітники партійного архіву Одеського обласного комі-

тету КПУ, Державного архіву Одеської області та його філіалу в м. Ізмаїл, Державної наукової бібліотеки ім. О.М. Горького, наукової бібліотеки ОДУ, Одеського історико-краєзнавчого й Одеського літературного музеїв [21]. Члени секції визначили мету своєї діяльності: виявлення, опрацювання, передача на державне зберігання та використання з науково-дослідною і пропагандистською метою документальних пам'яток, які зберігалися в населення, сприяння архівним установам у використанні таких пам'яток. Робота секції координувалася з партійним архівом, наукові співробітники якого допомагали визначати найбільш перспективні райони пошуку та коло людей, життя і діяльність яких становили значний суспільний інтерес. Установлювалися контакти, налагоджувалися зв'язки з районними організаціями Товариства. Спершу досліджувалися, здебільшого, південно-західні райони області – Ізмаїльський, Ренійський, Кілійський, Тарутинський. Під час перших же польових експедицій учасниками секції були зібрані 900 аркушів різноманітних документів і матеріалів з історії революційного руху на Одещині. Всього протягом 1974–1984 років за результатами польових експедицій секцією документальних пам'яток Товариства були передані до партійного архіву Одеського обкому КПУ та до філіалу Державного архіву Одеської області в м. Ізмаїлі понад 300 одиниць зберігання на 2,5 тис. аркушів, 365 документальних пам'яток місцевого значення були передані Тарутинській, Саратській і Татарбунарській районним організаціям Товариства для поповнення експозицій народних і шкільних музеїв [22].

Важливим напрямом діяльності секції документальних пам'яток було не тільки виявлення та передання на державне зберігання означеного виду пам'яток, але й широке їх використання в науковій та пропагандистській роботі. Так, низка знайдених під час археографічних експедицій документів була опублікована в збірнику наукових праць “Археологічні й археографічні Дослідження на півдні України” (1976). Зібрані документальні матеріали були використані в науковому збірнику “Хроніка революційних подій на Одещині в роки російської революції 1905–1907 років” (1976), у підготовці нарисів і картосхем для тому “Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область” (1978), а також уключені до збірок документів і матеріалів “Дорогою звершень. Соціалістичне будівництво на Одещині. 1921–1941 рр.” (1981), “Участь трудящих Одещини в економічному і культурному співробітництві народів СРСР. 1917–1985 рр.” (1985). Зібрані членами секції документальні пам'ятки активно використовувалися також у доповідях і повідомленнях, зроблених одеськими ученими, передусім, викладачами навчальних закладів міста й області на наукових конференціях, у т.ч. й у виступах на республіканських наукових конференціях із історичного краєзнавства, у популярних виданнях обласної організації “Знання”, в роботі секції “Одесика” при Одеському будинку вчених. Здобутки в діяльності вказаної секції Товариства отримали також відображення в курсових і дипломних роботах студентів історичного факультету ОДУ, в доповідях на наукових студентських конференціях. Члени секції часто надавали допомогу видавництву “Маяк” у рецензуванні історико-краєзнавчих видань.

Активісти Товариства систематично публікували матеріали з метою популяризації пам'яток історії і культури у обласній і періодичній пресі. Так, якщо в 1977 р. було опубліковано 225 наукових публікацій, то в 1983 р. – близько 400. В обласних періодичних виданнях були постійними рубрики, що велися учасниками Товариства: в газеті “Чорноморська комуна” – “Герої серед нас”, “Золотом по мрамору”, “Шедеври одеських музеїв”, в газеті “Знамя комунізму” – “Пам'ять історії”, в газеті “Комсомольська іскра” – “Одесика і Атлантида”, в газеті “Вечерня Одеса” – “192 ступени” та інші.

У розрізі популяризаційної діяльності, яку вели учасники Товариства шляхом організації лекцій, виступів на радіо й телебаченні, правлінням Одеської обласної організації УТОПК були розроблені тексти лекцій і надіслані до районних організацій. Їх тематика була різноманітною: “Архітектурні пам'ятники Одеси від заснування до сьогодення”, “Монументальна і декоративна скульптура Одеси”, “Охорона та зберігання пам'яток історії і культури – державна і всенародна справа” тощо. Особливо багато було прочитано лекцій і проведено бесід у Миколаївській районній організації Товариства (керівник Ф. Кравченко), Ізмаїльській – (керівник В. Чигирин), Білгород-Дністровській – (керівник Г. Криволап), Іванівській – керівник Т. Ярошенко). Систематично на обласному радіо і телебаченні організовувалися передачі, присвячені історичним подіям, пам'яткам Одещини, зокрема, археологічним знахідкам на території області тощо [23].

Секції Одеської обласної організації УТОПК розробляли наукове обґрунтування пропозицій щодо охорони, збереження і популяризації пам'яток історії та культури, спорудження нових пам'ятників, пропонували свої рекомендації на розгляд організацій Товариства та виконавчого комітету обласної ради депутатів трудящих, виробляли пропозиції щодо реставрації, консервації, раціонального використання пам'яток. За активною участю учасників Товариства були проведені роботи щодо консервації Білгород-Дністровської фортеці, реставрації церковних споруд у Білгороді-Дністровському, Кілії, Ізмаїлі [24].

Значне місце в роботі Товариства займала організація діяльності секцій її районних організаціях, навчання їх активу, розробка науково-методичних рекомендацій щодо організації діяльності секцій на місцях, відвідування інспектування роботи керівництва регіональних організацій Товариства тощо. Секції районних організацій створювалися за принципом наявності певного виду пам'яток історії та культури на місцях. Так, в Ізмаїльському районі були створені археологічна, історико-революційна, секції пропаганди та популяризації пам'яток історії та культури, юнацька секція; у Болградському районі – археологічна, пропаганди і популяризації пам'яток історії та культури, у Миколаївському районі – громадська інспекція, історико-революційна, юнацька секції. Значна робота проводилася Одеською обласною організацією УТОПК щодо залучення до своєї діяльності учнів середніх шкіл, для чого була створена секція юних дослідників (керівник Б. Стречень). Юні краєзнавці займалися пошуком безіменних могил воїнів, встановлювали імена загиблих, листувалися з рідними, сліdkували за станом

пам'яток і пам'ятних місць, висаджували квітів і дерева, організовували куточки бойової й трудової слави у середніх школах, музеях і музейних кімнатах; організовували клуби "Пошук", вивчали історію рідного села, району, міста. Членами секції юних дослідників спільно з обласною екскурсійно-туристською станцією були розроблені маршрути походів історичними місцями Одеси та Одещини, лекторії про пам'ятки історії та культури, які проводилися у будинках піонерів, середніх школах, школах-інтернатах міста. З метою надання допомоги секціям районних організацій учасниками Товариства було розроблені методичні рекомендації, пам'ятні записки, а також рекомендації щодо проведення паспортизації пам'ятників [25].

Обласною, міськими та районними організаціями Товариства систематично проводилися огляди пам'яток, виявлялися об'єкти, які вимагали реставрації, виділялися значні кошти – і на проведення огляду, і на реставрацію пам'яток. Так, упродовж 1970–х років президією правління Одеської обласної організації УТОПК на ремонт, реставрацію, консервацію пам'яток історії та культури, створення народних музеїв і поліпшення їх експозиції були виділені майже 150 тис. крб.: на реставрацію Білгород-Дністровської фортеці – 40 тис. крб., церкви Різдва – 10 тис. крб., для дослідження та консервації археологічних пам'ятників у Кодимському, Ширяївському, Овідіопольському районах – 10 тис. крб., мавзолею І. Інзова у м. Болграді – 5 тис. крб., на реставрацію пам'яток Приморського бульвару та пам'ятника графові М.С. Воронцову – близько 20 тис. крб., для створення музею Г. Добровольського – 3 тис. крб., для створення музеїв у середніх школах м. Одеси – понад 3 тис. крб. [26].

У першій половині 1980–х років на Одещині – як і загалом в УРСР – певного значення надавалося вивченню та пропаганді пам'яток фольклору, етнографії, побуту, народної архітектури. Відтак, у Одеській обласній організації УТОПК відбулася певні структурні зміни – виникли нові секції, діяльність яких була також спрямована на вивчення, зберігання пам'яток історії та культури. Секцією археологічних пам'яток упродовж 1980–1982 років були організовані 4 археологічні експедиції до Ширяївського, Кодимського, Біляївського й Овідіопольського районів області, в межах яких відбувалися охоронні розкопки давніх пам'яток. За наслідками цих розкопок були внесені пропозиції щодо поліпшення стану збереження досліджених пам'яток. Секція пам'ятників театру, музики й кіно проводила значну роботу щодо вивчення історичних матеріалів для увічнення пам'яті видатних діячів мистецтва, підготувала наукове обґрунтування для встановлення меморіальних дошок. Секцією науки і техніки було складено перелік пам'яток науки і техніки області, перелік меморіальних дошок, список діячів науки і техніки. Секція фольклору і етнографії проводила виставки, присвячені пропаганді народного мистецтва (виставка писанок, виставка українського народного мистецтва), а також виконувала значну роботу щодо створення каталогу народних майстрів Одещини.

Одним із найбільш важливих завдань воєнно-історичної секції було виявлення імен загиблих упродовж II Світової війни воїнів і увічнення

їхньої пам'яті. Секцією були підготовлені схеми оборони Одеси 1941 р., картографовані воєнно-історичні пам'ятки Одеси, виконані пояснювальні записки до них. У 1980-х роках юнацькою секцією спільно з членами обласного штабу експедиції "Моя Батьківщина – СРСР" були розроблені й розіслані до районів області рекомендації про участь юних слідопитів у проведенні пошукової експедиції "Літопис Великої Вітчизняної війни". У жовтні 1982 р. в Одесі відбувся зліт представників кращих експедиційних загонів – учасників всесоюзної туристської краєзнавчої експедиції "Моя Батьківщина – СРСР". На пленарному засіданню та під час роботи дев'яти секцій 380 учасників злету обмінялися досвідом роботи щодо вивчення й охорони пам'яток історії й культури [27].

Одеська обласна організація УТОПК брала активну участь в організації та проведенні обласних конференцій з історичного краєзнавства. Протягом 1981–1990 років у м. Одеса відбулося 10 обласних історико-краєзнавчих конференцій, на яких розглядалися проблеми охорони пам'яток історії та подальшого розвитку історичного краєзнавства на Одещині. В 1989 р. члени Товариства спільно з ОДУ проводили обласні науково-практичні конференції, присвячені ювілею міста (конференція до 200-річчя м. Одеси, конференція "Виховання історію"). Незважаючи на певне ідеологічне забарвлення, такі конференції сприяли зібранню, вивченню, пропаганді пам'яток історії та культури, – і не тільки радянського періоду. Значну роль у пропаганді пам'яток, пам'яткоохоронної діяльності Товариства відігравав інформаційно-методичний бюлетень "Пам'ятки України", який видавався УТОПК з 1967 р. (в 1980-х роках – шоквартально). Часто на його сторінках порушувалися гострі питання охорони, реставрації, збереження пам'яток історії та культури Одеського регіону. Так, у бюлетені № 2 за 1987 р. був опублікований "Відкритий лист голові Одеського облвиконкому А. Печерову", в якому ставилося питання про недоліки у справі охорони пам'яток в області. Ця публікація у червні 1987 р. була обговорена на засіданні виконавчого комітету Одеської обласної ради народних депутатів, було прийняте рішення щодо усунення недоліків. Незабаром редакція бюлетеня отримала 2 офіційні відповіді – від секретаря Одеського обкому КПУ Г. Максименка та голови виконавчого комітету Одеської обласної ради народних депутатів А. Печерова, де, зокрема, зазначалося, що за серйозні прорахунки у справі охорони, ремонту, реконструкції та збереження пам'яток облвиконком головам Одеського міського виконкому В. Симоненку, Біляївського районного виконкому А. Потапову, Миколаївського – В. Калашникову, Роздільнянського – М. Шпаковському виніс догану. Виконавчий комітет Одеської обласної ради народних депутатів доручив міським і районним виконавчим комітетам усунути зазначені у публікації недоліки, притягнути до суворой відповідальності осіб, які допустили порушення закону Української РСР "Про охорону й використання пам'яток історії та культури".

Визнана незадовільною робота щодо охорони та збереження пам'яток Білгород-Дністровського, Ізмаїльського міських, а також Іванівського,

Ізмаїльського, Комінтернівського, Овідіопольського, Болградського і Білгород-Дністровського районних виконавчих комітетів. У рішенні Одеської обласної ради народних депутатів передбачалося, що протягом 1989–1990 років мали здійснити вказаних містах і районах заходи щодо ремонту та реконструкції пам'яток історії, архітектури й археології, визначити охоронні зони та здійснити роботи з благоустрою їх територій. Передбачена була також низка інших заходів щодо забезпечення збереження пам'яток історії та культури. наприклад, упродовж 1987–1988 років було заплановане виготовлення й установлення охоронних знаків на пам'ятках археології, на території охоронюваного природного ландшафту [28].

У 1980-х роках також простежуються певні недоліки в діяльності секцій Одеської обласної організації УТОПІК: багато з них були малочисельні за кількістю, видавнича діяльність деякими секціями не проводилася взагалі, що значно знижувало ефективність пропагандистської роботи, науково-методичні секції при правлінні Товариства були відірвані від районів області, не здійснювалося належного керівництва секціями в міських і районних організаціях. В незадовільному стані знаходилися меморіальні дошки міста. На вулицях Одеси багато знаходилися “дошок-близнюків”, тексти яких мали історичні й стилістичні помилки. Інші недоліки, які впливали на діяльність Одеської обласної організації УТОПІК, були пов'язані з масовістю цього руху, а з іншого боку – недостатнім залученням молоді до пам'яткоохоронної діяльності.

Робота щодо виявлення, обліку, опису, збереження й використання пам'яток історії та культури загалом за сутністю є науковою й має спиратися, передусім, на обґрунтовану методіку, керуватися єдиною системою обліку й опису. Значна частина пошуковців того часу не мала належної наукової кваліфікації, що нерідко призводило до серйозних помилок в оцінці й обліку пам'яток історії та культури, безвідповідального ставлення до них, зрідка – й до незворотних утрат. Іноді відсутність зв'язків із відповідними державними органами, координації в діяльності організацій і осіб, що займалися пошуком пам'яток, призводила до дублювання, марних витрат людської енергії й коштів. Деякі секції Товариства проводили роботу безсистемно, пам'ятки досліджувалися у районах області нерегулярно. Водночас, здобутки Одеської обласної організації УТОПІК та накопичений її учасниками протягом 60–80-х років ХХ ст. досвід дають підставу стверджувати, що виявлення, охорона та використання пам'яток на теренах Одещини значно розширили джерелознавчу базу з історії краю, збільшили кількість наукових досліджень вітчизняної історико-культурної спадщини, а також сприяли розвитку пам'яткоохоронної справи як у регіоні, так і в Україні загалом.

Таким чином, ми дослідили, що в 1960–1991 роках збереженням пам'яток Одещини, здебільшого, займалися державні органи – виконавчі комітети обласної та міських рад депутатів трудящих, а також Одеське обласне товариство охорони пам'ятників історії та культури всеукраїнської громадської організації Добровільне товариство охорони пам'ятників історії та культури Української РСР.

Виконавчими комітетами місцевих рад депутатів трудящих проводилася робота за наступними напрямами:

- спорудження нових пам'яток (пам'ятників), а також реставрація існуючих;
- проведення огляду пам'яток, виявлення об'єктів, які вимагають реставрації;
- паспортизація пам'яток на території Одеської області;
- укладення з колгоспами, підприємствами, школами “Охоронних зобов'язань”.

Одеське обласне товариство охорони пам'ятників історії та культури здійснювало пам'яткоохоронну діяльність за наступними напрямами:

- спорудження нових пам'яток (пам'ятників), а також реставрація існуючих;
- упорядкування спільних (братських) могил;
- встановлення монументів, пам'ятних знаків, меморіальних дошок, які увічнивали пам'ять героїв II Світової війни;
- відкриття музеїв;
- уточнення історичних місць, місць боїв тощо;
- розробка методичних матеріалів для краєзнавців і співробітників народних музеїв;
- видання проспектів і розробка й проведення тематичних лекторіїв і екскурсій;
- проведення огляду пам'яток, виявлення об'єктів, які вимагають реставрації;
- розробка заходів, рекомендацій щодо ремонту, реставрації й консервації пам'яток; обговорення проектів забудови; громадський контроль за безпосередньою забудовою населених пунктів;
- сприяння створенню місцевих народних краєзнавчих і меморіальних музеїв;
- видання каталогів пам'яток, складання карти розташування пам'яток області;
- пропаганда на радіо й телебаченні, проведення лекцій з метою популяризації пам'яток;
- розробка наукового обґрунтування пропозицій щодо охорони, збереження та популяризації пам'яток історії та культури;
- проведенні обласних конференцій з історичного краєзнавства;
- навчання активу районних секцій Товариства, розробка науково-методичних рекомендацій щодо організації діяльності таких секцій на місцях, інспектування роботи керівництва регіональних організацій тощо.

Одеське обласне товариство охорони пам'ятників історії та культури не тільки взаємодіяло з виконавчими комітетами обласної та міських рад, але й фактично заміщувало їх у багатьох питаннях щодо охорони об'єктів культурної спадщини; діяло більш результативно за вказані органи влади,

впродовж указанного часу було першою та єдиною громадською організацією на теренах Одеської області.

1. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – К., 1965. – № 8. – С. 117; К., 1967. – № 6 – 24. – С. 65.
2. Статут Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. Проект. – К.: “Реклама”, 1966. – 23 с.
3. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. Р-7935, оп. 1, спр. 2, арк. 2–5.
4. Там само, спр. 1, арк. 1–86.
5. *Заремба С.* Українське товариство охорони пам'яток історії та культури: історичний нарис. – К.: Логос, 1998. – 243 с.
6. *Кутузова И., Костроміна Т.* Город-герой помнит их имена // Одесі – 200. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, присвяченої 200-річчю міста. – Одеса, 1994. – Ч.1. – С. 65–67.
7. ДАОО, ф. Р-7935, оп. 1, спр. 6, арк. 1–12.
8. Там само, спр. 96, арк. 1–13.
9. Там само, спр. 271, арк. 22–35.
10. Там само, ф. Р-6712, оп. 1, спр. 425, арк. 195.
11. Там само, ф. Р-7935, оп. 1, спр. 5, арк. 49.
12. Там само, ф. Р-6712, оп. 1, спр. 142, арк. 80–89.
13. Там само, ф. Р-7935, оп. 1, спр. 81, арк. 1–93.
14. *Раковский М., Сизяков А.* Совершенствовать деятельность народных университетов // Знамя коммунизма. – 1978. – 17 августа. – С. 2–3.
15. *Щербина Н.* Діяльність Одеської обласної організації УТОПІК із збереження історико-культурної спадщини (60–80-ті рр. ХХ ст.) // Науковий вісник. Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. – Науки: економіка, політологія, історія. – Одеса, 2006. – № 5 (25). – С. 172–179.
16. ДАОО, ф. Р-7935, оп. 1, спр. 6, арк. 1–9.
17. Там само.
18. Там само, спр. 21, арк. 1–7.
19. Там само, спр. 82, арк. 20.
20. Там само, спр. 347, арк. 1–15.
21. *Суховей А.Д., Суховей Л.Н.* Пункты погребений 25-й сд в Одесской области. 1941. – Одесса, 2007. – С. 2.
22. ДАОО, ф. Р-6712, оп. 1, спр. 142, арк. 80–89.
23. Там само, спр. 81, арк. 1–93.
24. *Раковский М., Сизяков А.* Вказана праця. – С. 2–3.
25. Закон СРСР “Про охорону і використання пам'ятників історії та культури”, прийнятий Верховною Радою СРСР 29 жовтня 1976 р. // Пам'ятники України. – 1977. – № 1. – С. 21.
26. *Щербина Н.* Вказана праця. – С. 172–179.
27. ДАОО, ф. Р-7935, оп. 1, спр. 6, арк. 1–9.
28. Там само, спр. 21, арк. 1–7.
29. Там само, спр. 82, арк. 20.

Присяжнюк А.Н. Деятельность общественных организаций по охране памятников Одесчины 1945–1991 гг.

Статья посвящена изучению истории деятельности общественных организаций по охране памятников истории и культуры Одесской области 1945–1991 гг. Рассмотрена история исследования их участниками памятников археологии обозначенного региона. Обнаружено, что невзирая на значительные достижения в деятельности общественных организаций по охране памятников, эта работа проводилась не всегда систематически. Проанализировано взаимодействие между общественными организациями и государственными Одесской области органами разных уровней. Определенно, что благодаря настойчивому труду участников общественных организаций было изучено и исследовано много памятников, собран и обработан значительный массив информации о памятниках истории и культуры Одесской области.

Prsyazhnyuk A.M. Public organizations' activity on historical-and-cultural heritage's protect in Odesa region in 1945–1991

Article is devoted studying of history of activity of public organizations on protection of monuments of history and culture of the Odessa area in 1945–1991. The history of research is considered by public organizations Odessa region of monuments of archeology of region. It is revealed that despite of considerable achievements in activity of public organizations on protection of monuments, this work was spent not always regularly. Interaction between public organizations and state structures of different levels is analyzed. Definitely that thanks to persevering work of participants of public organizations many monuments have been studied and investigated, the considerable file of the information on monuments of history and culture of the Odessa area is collected and processed.